

# کتاب حدیث معروف شیعه و مؤلفان آنها

<?xml encoding="UTF-8">

شیعه امامیه در رشته های مختلف دانش اسلامی دارای تالیفات گرانسنگی است، و از آن جمله اند کتب هشتگانه زیر:

- 1 - کافی از ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی (م 328 یا 329 ق) ؛
- 2 - کتاب من لایحضره الفقیه از محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (م 381 ق) ؛
- 3 - تهذیب الاحکام از شیخ الطائفه، ابو جعفر، محمد بن حسن طوسی (م 460 ق) ؛
- 4 - الاستبصار از شیخ الطائفه، ابو جعفر، محمد بن حسن طوسی م 460 ق) ؛
- 5 - وافی از محمد بن مرتضی ابن محمود ملقب به فیض و ملا محسن فیض کاشانی (م 1091 ق) ؛
- 6 - وسائل الشیعه از شیخ محمد بن حسن حر عاملی مشعری (م 1104 ق) ؛
- 7 - بحار الانوار از علامه محمد باقر بن محمد تقی مجلسی (م 1110 ق) ؛
- 8 - مستدرک الوسائل از حاج میرزا حسین نوری (م 1320 ق).

## مؤلفان کتب هشتگانه معروف شیعه

### 1 - کلینی (1)

شیخ محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی معروف به ابوجعفر و ملقب به ثقة الاسلام است . او یکی از مشاهیر روزگار و از محدثان صاحب نام و از مفاخر شیعه امامیه و از مردم کلین (از ناحیه فشافویه ری) است . کلینی در نزد شیعه از اعتبار بسیار ارزشمندی برخوردار است . او را به جهت ارائه اثر بزرگ و جاودانه کافی و ارتباط غیرمستقیم با خاندان وحی علیهم السلام بر ثقه بودنش ستوده اند و بزرگان امامیه و حتی اهل سنت نیز به وی ادای احترام کرده و از او با القاب: «تاج الشریعة» ، «فخر الشیعة» ، «ثقة الاسلام» ، «جلیل القدر» ، «شیخ مشایخ الشیعة» ، «رئیس المحدثین» ، «اقدام الجامعین» ، «اعظم البارعین» ، «انور الطالعین» ، «شیخنا» ، «مفتی طوائف الاسلام» و مانند آن یاد نموده اند .

او نخستین عالم شیعی است که به لقب «ثقة الاسلام» (2) ملقب شد . پدر کلینی یعقوب بن اسحاق در همان زادگاهش مدفون و آرامگاهش اکنون در کلین مشهور است . و هم او از نخستین مربیان و استادان کلینی به شمار می آید .

کلینی برای کسب دانش به قم ، ری ، کوفه و دیگر مراکز علمی شیعه در قرن سوم و چهارم هجری سفر کرده و از محضر علما و بزرگان شیعی کسب فیض نموده است . چنانکه او نیز در مراکز علمی شیعی مجلس املائی حدیث داشته و شاگردان بسیاری تربیت کرده است که از مفاخر شیعه به شمار می آیند . کلینی در زمان مقتدر عباسی (295 - 320 ق) مرجع و رئیس فقههای شیعه بود . مشایخ و استادان حدیث کلینی عبارتند از:

ابو علی احمد بن ادریس اشعری (م به سال 306 ق) صاحب النوادر، کثیر الفائدة و . . . ابو جعفر احمد بن عیسی

اشعری قمی، ابو عبدالله حسین بن محمد بن عمران اشعری قمی، ابوالعباس عبدالله بن جعفر بن حسین حمیری قمی، ابوالحسن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی، ابو جعفر محمد بن الحسن بن فروخ الصفار (م به سال 290 ق) دائی کلینی به نام علان کلینی، حمید بن زیاد نینوائی، سعد بن عبدالله اشعری و دیگران .

همان گونه که گذشت، کلینی شاگردان بسیاری تربیت کرده که موفقترین آنها اینها هستند: ابوالقاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه (م 367 ق) مؤلف کامل الزیارات، ابو محمد هارون بن موسی بن احمد شیبانی تلکبری (م 385 ق)، ابو غالب احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان، ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمائی، ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی و بسیاری دیگر .

کلینی به عنوان نخستین محدث شیعی به گردآوری و ترتیب احادیث پرداخته است . البته پیش از نوآوری و کار وی، شیعه به اصول اربعه رجوع می کرد . کلینی، هم عصر نواب اربعه امام دوازدهم «عج» که عبارتند از:

1 - عثمان بن سعید (م 260 ق) ؛ 2 - محمد بن عثمان بن سعید (م 305 ق) ؛ 3 - حسین بن روح نوبختی (م 326 ق) ؛ 4 - علی بن محمد سمري (م 329 ق) در دوره غیبت صغری بوده است .

او از طریق نواب خاص با امام دوازدهم «عج» رابطه ایجاد کرده و بدین وسیله احادیث کتاب بزرگ حدیثی شیعه یعنی کافی خود را به نظر امام «عج» می رساند و امام دوازدهم «عج» در مورد این کتاب اظهار رضایت کردند و آن را ستوده، فرمود: کاف لشیعتنا . (3)

کلینی شصت و نه سال پس از وفات امام حسن عسکری علیه السلام، در ماه شعبان سیصد و بیست و نهم هجری که به «سنه تناثر نجوم» معروف است، درگذشت . ابو قیراط محمد بن جعفر حسنی یا حسینی بر جنازه اش نماز خواند و آنگاه جسد وی در باب الکوفه بغداد نزدیک آرامگاه چهارمین سفیر امام دوازدهم «عج» ، شیخ ابوالحسن علی بن محمد سمري دفن شد .

دیدگاه صاحب نظران

1 - نظر محمد امین استرآبادی

امین استرآبادی در باره اصول کافی و صاحب آن می نویسد:

وقد سمعنا عن علمائنا و مشایخنا انه لم یصنف فی الاسلام کتاب یوازیه او یدانیه .

از اندیشمندان و صاحب نظرانمان شنیدم که می فرمودند: در میان مسلمین کتابی همسنگ و مشابه کافی تالیف نشده است . (4)

2 - نظر علامه مجلسی

مجلسی صاحب کتاب بحارالانوار می نویسد:

کتاب الکافی . . . اضبط الاصول و اجمعها و احسن مؤلفات الفرقة الناجية و اعظمها . (5)

کتاب کافی، جامع ترین و اساسی ترین اصول (جامع حدیثی) است، بهترین تالیفی است که در میان شیعه دوازده امامی، به رشته تحریر در آمده است .

3 - نظر شیخ مفید

شیخ مفید در باره کافی می نویسد:

الکافی و هو اجل کتب الشیعة و اکثرها فایدة . (6)

کافی از برترین و سودمندترین کتب شیعه است .

تذکره نویسان در باره تالیفات شیخ کلینی این نوشته ها را از او دانسته اند:

- 1 - کافی، که در باره آن سخن خواهیم گفت؛ 2 - تعبیر الرؤیا؛ 3 - رد قرامطه؛ 4 - کتاب الرجال؛ 5 - رسائل الائمة؛ 6 - ما قیل فی الائمة من الشیعة .

## کافی

همه بزرگان، فقها و مراجع کتاب کافی را ستوده و از آن به عنوان کتابی بزرگ، سودمند و معتبر یاد کرده اند، به گونه ای که کتابی چون آن تالیف نشده است .

محدث نوری کافی را در میان سه اثر حدیثی دیگر شیعه همچون خورشید در میان ستارگان دانسته و شیخ مفید آن را از بزرگترین کتب شیعه قلمداد کرده است .

همان گونه که از مقدمه اصول کافی بر می آید، کلینی این کتاب بزرگ را به پیشنهاد و خواهش یکی از طلاب و حدیث خواهان طی بیست سال گرد آوری کرده است . کلینی این کتاب را از طریق نواب اربعه به امام دوازدهم «عج» تقدیم کرده و در واقع به گونه غیر مستقیم با خاندان وحی ارتباط برقرار نموده است . امام دوازدهم «عج» پس از ملاحظه کتاب کافی با گفتن جمله معروف خود: «الکافی کاف لشیعتنا» ؛ کافی برای پیروان ما بس است، این کتاب بزرگ را توشیح و امضا نموده اند .

کافی دارای سه بخش است:

- 1 - اصول کافی که شامل احادیث مربوط به اصول دین است .
  - 2 - فروع کافی، احادیث پیرامون فروع دین .
  - 3 - روضه کافی، برخی بر این باورند روضه کافی را بعدها بدان افزوده اند .
- از میان احادیث کافی، بنابه اظهار نظر صاحب الذریعه و دیگران 5072 حدیث صحیح، 144 حدیث حسن، موثق، قوی و ضعیف است .

این کتاب بارها در ایران، هند و دیگر مراکز تصحیح، ترجمه، شرح، تعلیق و مورد مقابله قرار گرفته و به گونه های متفاوت چاپ و منتشر شده است که معروفترین شروح آن عبارتند از: شرح اصول کافی از ملا صدرا، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول از ملا محمد باقر مجلسی، الوافی تالیف ملا محسن فیض کاشانی، الصافی فی شرح الکافی تالیف ملا خلیل قزوینی است که در سال 1308 ق و در دو جلد در لکهنو به چاپ رسیده است .

## 2 - ابن بابویه (7)

ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به ابن بابویه، صدوق دوم، صدوق و شیخ صدوق است .

او در اوایل قرن چهارم به دنیا آمد و در سال 381 ق در ری درگذشت و آرامگاه وی در ری معروف است . ابن بابویه فقیه، اصولی، محدث، مفسر، حافظ، عارف و از بزرگان شیعه به شمار می آید . او یکی از منابع حدیثی بزرگ شیعه به نام کتاب من لایحضره الفقیه را پدید آورده است . این اثر بزرگ همراه با کتابهایی چون کافی از محمد بن یعقوب کلینی، کتاب استبصار و تهذیب الاحکام از شیخ طوسی به کتب اربعه معروف شده اند . ابن بابویه و برادرش حسین در زمان غیبت صغری و در پی درخواست و نامه پدرشان - صدوق اول - به امام زمان

«عج» مبنی بر درخواست فرزند یا فرزندی صالح از خداوند، به دنیا آمده اند. خود او نیز پیوسته به این معنا افتخار می کرد. ابن بابویه از مادری دیلمی نژاد و از پدری فاضل و بزرگوار تولد یافت و در خانواده ای دانش دوست و دانش پرور پرورش یافت.

ابن بابویه در سال 355 ق به بغداد رفت و شیوخ و بزرگان آن دیار نزد او رفته، حدیث می شنیده اند. ابن بابویه سفری نیز به بلخ کرد و با ابو عبدالله محمد بن الحسن معروف به نعمت که از صاحب منصبان و رجال آن سامان بود، ملاقات نمود. و کتاب من لایحضره الفقیه را به خواهش وی نوشت. او پس از مدتی تدریس در بغداد به ری بازگشت و مورد توجه و لطف و بزرگداشت آل بویه قرار گرفت. ابن بابویه کتاب عیون اخبار الرضا را به نام صاحب بن عباد وزیر رکن الدوله نوشت. او در آن کتاب از مباحثات خود در مجالس رکن الدوله یاد کرده است.

#### تالیفات صدوق

گروهی برای او تا سیصد تالیف یاد کرده اند. البته بسیاری از این آثار در دست نیست. نام برخی از آثار ابن بابویه عبارتند از:

کتاب من لایحضره الفقیه که به شرح آن خواهیم پرداخت؛ عیون اخبار الرضا؛ التوحید؛ الاعتقادات؛ اکمال الدین؛ الامالی؛ معانی الاخبار؛ جوابات المسائل النیشابوریه؛ جوابات المسائل الواسطیه؛ حجج الاثمة؛ الحدود؛ الخصال؛ دعائم الاسلام فی معرفة الحلال و الحرام؛ صفات الشیعة؛ عقاب الاعمال؛ علل الشرايع و الاحکام و الاسباب؛ فضائل الشیعة؛ کتاب الرجال المختارین من اصحاب النبی صلی الله علیه وآله؛ مدینه العلم؛ المقنع.

#### کتاب من لایحضره الفقیه

کتاب من لایحضره الفقیه معروفترین اثر شیخ صدوق و یکی از چهار کتاب حدیثی اصلی شیعه به شمار می آید که مؤلف نام آن را از کتاب زکریای رازی (کتاب من لایحضره الطیب) اقتباس کرده است.

### 3 - شیخ طوسی (8)

محمد بن حسن بن علی طوسی معروف به ابو جعفر معروف به شیخ، شیخ طوسی، شیخ الطائفه، شیخ الامامیه و فقیه الامه در سال 385 ق در طوس به دنیا آمد و در سال 460 ق در نجف درگذشت.

او صاحب دو اثر حدیثی شیعه تهذیب و استبصار است. او معاصر سلطان محمود غزنوی، حکومت آل بویه، شیخ صدوق محمد بن بابویه قمی، سخن سرای معروف فردوسی، شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان بغدادی و سید مرتضی بوده است.

شیخ پس از تحصیلات مقدماتی، در حالی که بیست و سه ساله بود. در سال 408 ق برای برخورداری از محضر شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان بغدادی (م 413 ق) فقیه نامدار شیعی و جانشین شیخ صدوق در بغداد به آنجا رهسپار شد.

شیخ به مدت پنج سال حدود بیست کتاب از دویست اثر شیخ مفید را در نزد خود او خوانده است. شیخ پس از وفات استادش زعامت و مرجعیت شیعه در بغداد عهده دار شده و حدود دوازده سال در آنجا به سر برد. او سپس در سال 448 ق به علت حوادث اجتماعی و سیاسی وقت به نجف رفته و بدین وسیله حوزه علمی شیعه را از بغداد به نجف انتقال داده و در واقع در این شهر بنیان گذارد.

حادثه از این قرار بود که: گروهی نزد خلیفه وقت سعایت کردند که شیخ طوسی و اتباع او، صحابه را سب و لعن می کنند، چنانکه در کتاب مصباح خود گوید و از دعا‌های روز عاشورا است: اللهم خص انت اول ظالم باللعن مني الخ . پس خلیفه، شیخ را همراه مصباح احضار کرد . چون شیخ از حقیقت او آگاه شد نزد خلیفه رفته و به دفاع از خود پرداخت تا آنجا که خلیفه قانع شد . ولی مخالفان ساکت ننشسته، خانه اش را به کلی سوزاندند، پس از این واقعه (در سال 448 ق) شیخ بغداد را ترک گفت و در نجف رحل اقامت افکند و حوزه علمیه نجف را بنیان نهاد . شیخ در شب دوشنبه بیست و دوم محرم 460 در هفتاد و پنج سالگی در نجف درگذشت و در خانه خود مدفون گردید .

قبر شیخ در نجف معروف و مسجدی نیز همانجا مشهور به مسجد طوسی است که قبر سید بحرالعلوم و پسرش سید محمد رضا نیز در طرف راست مسجد واقع است .

بدین ترتیب می توان زندگی شیخ طوسی را بر حسب محل اقامت وی به سه مرحله تقسیم کرد:

1 - دوران تولد تا هجرت به بغداد (از سال 385 تا 408).

2 - دوران اقامت در بغداد تا هجرت به نجف (از 408 تا 448).

3 - دوران اقامت در نجف تا وفات (از 448 تا 460).

علامه بحرالعلوم از او به عنوان سرآمد طائفه امامیه، پرچمدار شریعت اسلام و . . . رئیس شیعه یاد کرده است و در بسیاری از آثار مسلمانان از آثار شیخ روایت نقل و بهره ها برده شده است .

شاگردان معروف شیخ طوسی

از میان شاگردان و راویان شیخ طوسی این گروه از بزرگان را می توان یادآور شد:

علامه حلی، شیخ شهرآشوب مازندرانی جد صاحب المناقب، زین بن الداعی الحسینی، جمال الدین محمد بن ابی القاسم طبری آملی، ابوالفتح محمد بن علی کراچی، سید مرتضی ابوالحسن مطهر دیباجی، شیخ عبیدالله بن حسن بن بابویه، محمد بن حسن بن علی حلی، مجتبی بن داعی بن قاسم حسینی، مجتبی بن حمزه بن زید بن مهدی بن حمزه، حسین بن فتح واعظ جرجانی .

آثار شیخ طوسی

شیخ طوسی کتب مختلف و متعدد در موضوعات گوناگون تالیف کرده است، از جمله:

1 - حدیث و اخبار؛ 2 - رجال، تراجم و فهرست؛ 3 - تفسیر؛ 4 - فقه؛ 5 - اصول؛ 6 - کلام؛ 7 - ا دعیه و اعمال؛ 8 - تاریخ و مقتل؛ 9 - جواب سؤالات .

از موضوعات یاد شده، سه اثر شیخ جزء کتب حدیثی است که شامل تهذیب، استبصار (الاستبصار فیما اختلف من الاخبار) و امالی (المجالس فی الاخبار) که شامل 45 مجلس درس و املا است .

سایر کتب شیخ بدین قرار است: اختیار الرجال؛ اصول العقاید؛ الاقتصاد الهادی الی الطريق الرشاد؛ انس التوحید؛ الایجاز فی الفرائض؛ تبیان در 20 مجلد، که محمد بن ادريس العجلی صاحب السرائر آن را خلاصه کرده است؛ تلخیص الشافی در علم کلام که از قدیمی ترین آثار شیخ است؛ تمهید الاصول؛ الجمل و العقود فی العبادات؛ الخلاف فی الاحکام؛ رجال طوسی؛ ریاضة العقول؛ شرح الشرح فی الاصول؛ العدة فی الاصول؛ الغیبة؛ الفهرست؛ الکافی در علم کلام؛ المبسوط؛ مصباح المتعبد و سلاح المتعبد که مختصر آن را مصباح المتعبد الصغیر نام

کرده است، و تالیفات بسیار دیگر .

#### تهذیب الاحکام

تهذیب الاحکام پیش از کتاب دیگر شیخ یعنی الاستبصار تالیف شده، اما تاریخ دقیق آن به درستی معلوم نیست . شیخ تهذیب را، همان گونه که خود در مقدمه کتاب آورده است، به عنوان شرح کتاب مقنعه استادش شیخ مفید نوشته و شیخ اخبار هر باب را به تناسب در شرح آن کتاب یاد کرده است .

#### استبصار

الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، اثر دوم شیخ طوسی در دانش حدیث است که پس از تهذیب نوشته شده و از کتب معتبر اربعه شیعه به شمار می آید . شیخ پس از تالیف تهذیب، به تنافی و تعارض ظواهر برخی از احادیث برخورد و برای بار دیگر دست به تالیف کتابی دیگر با کیفیتی بهتر زد .

#### 4 - علامه ملا محسن فیض کاشانی

محمد بن شاه مرتضی بن شاه محمود کاشانی معروف به ملا محسن فیض کاشانی، در سال 1006 یا 1007 هجری قمری در کاشان به دنیا آمد و در همان شهر در سال 1090 ق درگذشت .

او حدود 84 یا 85 سال عمر کرد . او محدث، حکیم، فقیه، متکلم، عارف، مفسر، شاعر است . کتاب وافی یکی دیگر از جوامع کتب حدیثی شیعه به شمار می آید . پدر فیض، ملا شاه مرتضی نیز از علمای بزرگ شیعه بود . قبر ملا محسن در کاشان مشهور است . او را از عالمان بزرگ دوره صفویه، پس از ملا محمد تقی مجلسی شمرده اند . فیض مدتی در قم اقامت داشت و در آنجا به تحصیل علوم دینی پرداخت و برای ادامه تحصیل علوم دینی به شیراز رفت و نزد ملا صدرا - صدرالمتهلین شیرازی صاحب الاسفار - و میرداماد علوم عقلی را آموخت و در آنجا با دختر ملا صدرا ازدواج کرد .

ملا صدرا در نظر فیض سخت مورد احترام بود، چه آنکه وی در نوشته های خود مکررا از ملا صدرا به عنوان قال الاستاذ دام ظلّه یا رحمة الله علیه یاد کرده است . وی هنگامی که با «سید ماجد بحرانی» برخورد کرد، جذب دانش و کردار او گردید، اما ملا صدرا، فیض را از رفتن به درس و دیدار سید بحرانی منع کرد .

فیض در پرتو مقام بزرگ و روح فراخ و بلندی که داشت دعوت شاه عباس صفوی را برای شیخ الاسلامی دربار رد کرد و در همان شهرش کاشان ماند . شیخ نزد علامه محمد تقی مجلسی، ملا صدرا، سید بحرانی، محمد صالح مازندرانی، شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی، شیخ بهائی، ملا خلیل قزوینی، شیخ بن صاحب معالم و دیگران تلمذ کرده از آنها و اجازه روایت دارد .

ملا محسن شاگردان بسیاری را تربیت نمود که سید نعمت الله جزائری شوشتری یکی از شاگردان عالم و مشهور اوست . ملا محسن فیض کاشانی در شعر فارسی انواع سبکها را تجربه کرده است . رضا قلی خان هدایت در مجمع الفصحاء تعداد ابیات و اشعارش را شش تا هفت هزار نوشته است . و از اشعار اوست:

در چهره مهرویان انوار تو می بینم

در لعل گهر باران گفتار تو می بینم  
در مسجد و میخانه جویای تو می آیم  
در کعبه و بتخانه زوار تو می بینم  
از کوی تو می آیم، هم سوی تو می آیم  
در سیر و سلوک خود، انوار تو می بینم  
که قدر مرا کاهی، که قیمتم افزائی  
در سود و زیان خود، بازار تو می بینم  
هر جا که روم نالم، چون بلبل شوریده  
سرتاسر عالم را گلزار تو می بینم  
پروانه به گرد شمع جویای جمال تو  
بلبل به گلستانها هم زار تو می بینم  
از خود نه خبر دارم، نه عین و اثر دارم  
در نطق و بیان فیض گفتار تو می بینم

#### آثار فیض کاشانی

آثار فیض نزدیک به دویست عنوان است که در رشته های گوناگون علوم اسلامی تحریر یافته اند . اما تراجم نگاران حدود یکصد و بیست اثر وی نام را برده اند . بعضی از آثار ملا محسن از این قرار است: الصافی، الاصفی، المصفی، (این هر سه در تفسیر قرآن است) الوافی، دیوان اشعار، زاد السالک، شرح صحیفه سجادیه، مفاتیح الشرائع، شوق مهدی .

#### وافی

کتاب وافی مهمترین اثر حدیثی فیض و از جوامع احادیث امامیه است . در واقع می توان گفت که وافی یکی از بزرگترین، مهمترین و جامع ترین آثار حدیثی شیعه از دوره صفویان است که در آن اخبار و احادیث مربوط به: اصول، فروع، سنن و احکام اسلامی منقول در کتب اربعه متقدم امامیه یعنی: کافی، کتاب من لایحضره الفقیه، تهذیب و استبصار گرد آمده است .

او پس از گردآوری همه احادیث کتابهای چهارگانه پیشین، احادیث مکرر را حذف نموده، آنگاه آیه هایی از قرآن کریم در مورد هر یک از اصول و فروع دین آورده است و هر جا که آیه یا حدیثی نیاز به توضیح و تاویل داشته، به شرح آن پرداخته و دشواریهای متنی و لغوی آن را نیز حل کرده است . اهمیت این کتاب از آنجا آشکار می شود که علاوه بر ویژگی های یاد شده، خواننده را از مراجعه دوباره یا هر باره به کتابهای چهارگانه پیشین بی نیاز می سازد .

مرحوم فیض برای کوتاه کردن کتاب گسترده وافی، کتابی در دو جزء به نام شافی در سال 1082 ق تالیف و به پایان رسانید و آنگاه کتابی به نام نوادر الاخبار در تکلمه کتاب شافی پدید آورد .

شیخ محمد بن حسن بن علی بن حسین معروف به شیخ حر عاملی، در روز جمعه هشتم رجب سال 1033 ق در روستای مشغری از توابع جبل عامل دیده به جهان گشود و در یازدهم یا بیست و یکم رمضان سال 1104 ق درگذشت و در شهر مشهد مقدس در خراسان، در صحن شمالی بارگاه امام رضا علیه السلام دفن شد .

حر عاملی به عنوان صاحب دومین کتاب از واپسین جوامع حدیثی شیعه به شمار می آید . حر عاملی نزدیک به چهل سال از عمر خویش را در زادگاهش گذراند و نزد والد و عمویش شیخ محمد حر، جد مادری خویش شیخ عبدالسلام بن محمد، دائی پدرش شیخ علی بن محمود و در روستای جبع نیز نزد عم خویش، شیخ حسین ظهیری، شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین (شهید ثانی) صاحب معالم و دیگر بزرگان دانشهای اسلامی را فرا گرفت .

او دو بار، به حج و زیارت قبور ائمه عراق رفت و سپس به مشهد (خراسان) عزیمت نمود و در آنجا مورد احترام دانشمندان و مردم قرار گرفت، به گونه ای که منصب شیخ الاسلامی و قاضی القضاتی مشهد به وی واگذار گردید .

حر عاملی به اصفهان نیز سفر کرد و به دیدار ملا محمد باقر مجلسی صاحب بحارالانوار رفت، او در آنجا نیز مورد احترام شاه سلیمان صفوی قرار گرفت . حر عاملی و مجلسی از یکدیگر روایت کرده اند و صورت اجازه او برای مجلسی هم اکنون در دست است . حر عاملی از سید میرزای جزائری، شیخ علی سبط و دیگران نیز روایت کرده است .

#### آثار حر عاملی

حر عاملی دارای تالیفات و تصنیفات فراوانی است که تعدادی از آنها را برمی شمیریم:

- 1 - اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات؛ 2 - الاثنا عشرية فی رد الصوفية؛ 3 - الاجازات؛ 4 - احوال الصحابة؛ 5 - اربعین حدیث (الاربعون حدیث)؛ 6 - ارجوزة فی الارث؛ 7 - ارجوزة فی الزکوة؛ 8 - ارجوزة فی الهندسة؛ 9 - امل الامل فی علماء جبل عامل؛ 10 - الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة؛ 11 - بداية الهداية من الواجبات و المحرمات المنصوصة که در برگیرنده احادیث مربوط به موارد واجبات و محرمات است . این کتاب ملخص هدایة الامة و در واقع منتخبی از وسائل الشیعه است، این کتاب به ترتیب بابهای فقه و به طریق اختصار جمع شده است؛ 12 - کتاب تذکرة المتبحرین فی علماء المتأخرین؛ 13 - تحریر وسائل الشیعه؛ 14 - التنبيه فی التنزیه؛ 15 - تواتر القرآن؛ 16 - الجواهر السنیه فی الاحادیث القدسیة؛ 17 - دیوان اشعار؛ 18 - صحیفه ثانیة سجادیة؛ 19 - الفصول المهمة فی اصول الائمة؛ 20 - الفوائد الطوسية؛ 21 - كشف التعمية فی حکم التسمية؛ 22 - من لایحضره الامام که به منزله فهرست تفصیلی کتاب دیگر او وسائل الشیعه است؛ 23 - تعالیک علی وسائل الشیعه؛ 24 - وسائل الشیعه . این کتاب یکی از جوامع روایی معروف شیعه است، وسائل دارای یک مقدمه، 51 کتاب و یک خاتمه است که هر کتاب شامل چند باب کلی و هر باب شامل چند باب دیگر است .

قابل ذکر است که: مرحوم محدث نوری احادیثی که او طبق معیار گزینش احادیث وسایل الشیعه، باید مورد توجه خویش قرار می داد ولی بدانها توجه ننمود را در مجموعه دیگری طبق تبویت وسایل الشیعه تحت نام مستدرک وسایل الشیعه گرد آورده است .

ملا محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی مجلسی اصفهانی معروف به مجلسی در سال 1037 ق تولد یافت و یک سال پیش از مرگ شاه عباس صفوی، در بیست و هفتم رمضان سال 1110 ق در اصفهان بدرود حیات گفت. او در فقه، تفسیر، رجال، اصول، کلام و دیگر دانشها سرآمد روزگار بود. کتاب بزرگ و دائرة المعارف حدیث شیعه یعنی بحارالانوار، از کتب اربعه متاخره، از آثار ارزشمند او به شمار می آید.

پدر مجلسی نیز از علما و فقهای دوره صفویه بود. مجلسی امامت جمعه و جماعت و شیخ الاسلامی دوره صفویان را پس از مرگ پدر دانشمندش به عهده داشت و به مرجعیت عامه در سالهای 1097 تا 1110 برگزیده شده بود. چنانکه: از عبدالعزیم ناصبی دهلوی نقل است که: «اگر دین شیعه را دین مجلسی نامند، به جا و به موقع است که رونق آن از مجلسی است» و آورده اند که مرحوم سید مهدی بحرالعلوم با همه عظمت و تبحری که داشته، آرزو می کرده است که تمامی مصنفاتش در دیوان و نامه اعمال مجلسی ثبت و درج گردد.

مجلسی در محضر علمای بزرگی چون پدرش ملا محمد تقی مجلسی، شیخ عبدالله بن شیخ جابر عاملی، مولی محمد محسن بن محمد مؤمن استرآبادی، مولی محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی نجفی قمی، مولی محمد صالح بن مولی احمد ساروی و طبرسی، میر عماد، شیخ یونس جزائری، امیر اسحاق استرآبادی، قاضی ابوشرف اصفهانی و بسیاری دیگر تحصیل کرده و بهره ها برده و اجازه ها دریافت داشته است و نیز گروه بسیاری از محضر مجلسی بهره ها برده و اجازه نقل روایت و حدیث دریافت داشته اند که تراجم نگاران، این بزرگان را چنین یاد کرده اند:

آقا محمد صادق تنکابنی، مولی محمد بن عبدالفتاح تنکابنی، مولی محمد بن علی اردبیلی، امیر محمد صادق مازندرانی، محمد حسین بن یحیی نوری، محمد بن حسن حر عاملی، امیر محمد اشرف. مجلسی در نسخه ای از تهذیب الاحکام که از آن او بود، در باره انگیزه کوشش هایش نوشته است که چون توجه مردم را به صوفیان بدعت گذار و برخی از افراد نوگرا و روشنفکر زندیق مشاهده کرد، سعی در نشر آثار امامان نمود تا خلق را از گمراهی برهاند.

#### آثار مجلسی

محققان آثار مجلسی را بیشتر از شصت کتاب و رساله نوشته اند که هر یک در ایران، نجف، بیروت و دیگر بلاد اسلامی مکرر به چاپ رسیده است.

آداب تجهیز الاموات؛ آداب الحج؛ آداب الرمی یا آداب السبق و الرماية؛ اثبات الجن و وجوده؛ الاجازات؛ اختیارات الایام الصغیر؛ اختیارات الایام الکبیر؛ الاربعون حدیثا فی الاصول و الفروع و الخطب و المواعظ و ما یحتاج الیه الناس فی امور دینهم؛ الاربعون حدیثا؛ اوقات الظهر و العصر و نوافلهما؛ بحارالانوار فی اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام؛ تحفة الزائر؛ تذکرة الائمة؛ تعبیر الرؤیا یا تعبیر منام؛ تفسیر آیه السابقون السابقون؛ تفسیر آیه النور؛ تفضیل امیرالمؤمنین علیه السلام علی من عدا خاتم النبیین صلی الله علیه وآله؛ جلاء العیون؛ جوابات المسائل الطوسیه؛ حاشیه اصول کافی؛ حاشیه امل الامل؛ حاشیه تهذیب الاحکام شیخ طوسی؛ حق الیقین در اصول دین؛ حلیة المتقین؛ حیات القلوب؛ ربیع الاسابیع؛ زاد المعاد؛ شرح الاسماء الحسنی؛ شرح دعای جوشن کبیر؛ شرح روضة الکافی؛ صراط النجاة؛ صواعق الیهود در جزیه؛ عین الحیاة؛ الفرق بین صفات الذرات و صفات الفعل؛ الفوائد الطریقة فی شرح الصحیفة الشریفة؛ مرآة العقول؛ المسائل الهندیه؛ مشکوة الانوار؛ مقیاس المصابیح؛

ملاذ الاخيار فى شرح تهذيب الاخبار؛ الوجيزة و رساله هاى در باره اذان؛ رضاع؛ زكات؛ حج؛ نماز شب و . . . .

بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار

بحارالانوار يکى از کتب اربعه متاخره حديثى شيعه است که مانند همه آثار حديثى ديگر به عربى نوشته شده است .

بحارالانوار افزون بر اخبار کتابهاى چهارگانه پيشين، بيشتر اصول چهارصدگانه و گفتار عالمان شيعى و سنى را شامل مى شود . بحارالانوار در واقع گزينش اخبار کتابهاى حديثى شيعى است که برخى از آن آثار اينک در دسترس نيست و به همين روى کتابى جامع تر از آن نيست و آن را بايد «فرهنگنامه تشيع» يا «دائرة المعارف شيعه» دانست و در وصف آن گفته اند که نسبت بحارالانوار به اخبار اهل بيت نبوت مانند نسبت جواهر الکلام به فقه است .

غير از کتب اربعه معروف شيعه تقريبا 200 کتاب از جوامع رواى شيعه نزد مجلسى جمع شده بوده و او همه آن روايات را در کتابش گرد آورده است .

هدف از نوشتن اين کتاب، گردآورى احاديث متفرقه اماميه است نه تهذيب، تنقيح و نقد و بررسى آنها . مؤلف، اين کتاب را با يارى شاگردانش چون سيد نعمة الله بن عبدالله جزائرى شوشترى (م 1112 ق) عبدالله بن نورالله بحرينى صاحب کتاب عوالم العلوم و ديگران گرد آورده است .

مجموع ابواب بحارالانوار 2489 باب و ترتيب مجلدات آن بدين گونه است:

- 1 - کتاب العلم و العقل و الجهل، 41 باب؛ 2 - کتاب التوحيد، 31 باب؛ 3 - کتاب العدل و المعاد، 62 باب؛ 4 - کتاب الاحتجاجات و المناظرات، 30 باب؛ 5 - کتاب النبوة و قصص الانبياء، 82 باب؛ 6 - کتاب الامامة، 150 باب؛ 7 - کتاب تاريخ خاتم النبيين، 84 باب؛ 8 - کتاب ماوقع من الجور على الائمة (المحن و الفتن)، 69 باب؛ 9 - کتاب تاريخ اميرالمؤمنين عليه السلام، 129 باب؛ 10 - کتاب تاريخ فاطمة و الحسن و الحسين، 50 باب؛ 11 - کتاب تاريخ السجاد و الباقر و الصادق و کاظم عليهم السلام، 46 باب؛ 12 - کتاب تاريخ الرضا و الجواد و النقى و العسكرى، 40 باب؛ 13 - کتاب تاريخ الحجة المهدى «عج» ، 37 باب؛ 14 - کتاب السماء و العالم، 223 باب؛ 15 - کتاب الايمان و الکفر، 144 باب؛ 16 - کتاب العشرة، 107 باب؛ 17 - کتاب الآداب و السنن، 67 باب؛ 18 - کتاب المواعظ، 34 باب؛ 19 - کتاب الطهارة و الصلاة، 188 باب؛
- 20 - کتاب القرآن و الدعاء، 131 باب؛ 21 - کتاب الزکوة و الصدقه و الخمس و الصوم، 115 باب؛ 22 - کتاب الحج و العمرة و احوال المدينة، 87 باب؛ 23 - کتاب المزار، 69 باب؛ 24 - کتاب العقود و الايقاعات، 128 باب؛ 25 - کتاب الاحکام، 49 باب؛ 26 - کتاب الاجازات، 163 باب .

مرحوم علامه طباطبائى صاحب تفسير الميزان معتقد بود که علامه مجلسى حامى مذهب و احياکننده آثار و روايات ائمه عليهم السلام بوده، و مقام علمى و سعه اطلاع او قابل تقدير است . از کيفيت ورود در بحث و جرح و تعديل مطالب وارده در مرآة العقول، اعلميت اين مجتهد خبير معلوم مى شود . و ليکن با وجود اجتهاد و بصيرت در فن روايات و احاديث، در مسائل فلسفى چندان تبحر نداشته است و در اين زمينه ها همطراز شيخ مفيد، سيد مرتضى، خواجه نصيرالدين طوسى و علامه حلى نبوده است .

علامه طباطبائى قدس سره گويا بنابر اين ملاحظات، بر آن شده بود که در چاپ جديد بحارالانوار با يک دوره مرور و مطالعه و بنابر نيازهاى هر بخش يا حديث، تعليقه اى بنويسند تا اين کتاب بزرگ همراه با تعليقات علمى در

دسترس اهل علم قرار گیرد، و تا جلد ششم چاپ جدید تعلیقه نوشتند ولی این توفیق استمرار نیافت . البته حرکت علامه طباطبائی قدس سره، حرکتی در خور تقدیر بود، لکن حرکتی نبود که عدم تداوم آن برای جامعیت بحار الانوار مساله آفرین باشد، زیرا علامه مجلسی که خود مردی گرانمایه است در انتخاب احادیث این کتاب دقت لازم را به عمل آورده و چنین نیست که هر گونه احادیث را ضبط و ثبت کرده باشد . چیزی که هست علامه طباطبائی رحمه الله به برخی از دیدگاه های صاحب بحار الانوار نظرهایی داشته است .

## 7 - محدث نوری

حاج میرزا حسین بن محمد تقی بن میرزا محمد علی (یا علی) نوری طبرسی در 18 شوال سال 1254 ق یا در سال 1250 ق در روستای «ومن» یکی از روستاهای نور مازندران دیده به جهان گشود و در بیست و هفتم یا هفدهم جمادی الاخر سال 1320 ق در نجف اشرف دیده از جهان فرو بست .

مرحوم حاج میرزا حسین از محدثان ثقه، از برجستگان علمای امامیه و عارف به رجال، تفسیر، طبقات، تاریخ، و دیگر علوم اسلامی است که کتاب حدیثی ارزشمند مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل از تالیفات اوست .

او در تقوا و کمالات نفسانی و کوشش در تبلیغ و نشر آثار ائمه معصوم علیهم السلام شهره بود، وی پدر زن شهید شیخ فضل الله نوری است . وی ابتدا در مازندران مقدمات را آموخت و آنگاه در تهران نزد پدر زن خود حاج شیخ عبدالرحیم بروجردی تلمذ نمود و سپس در سال 1278 ق به عراق رفت و از محضر بزرگان آنجا چون علامه شیخ العراقین آقا شیخ عبدالحسین تهرانی و در درس علامه معروف حاج شیخ مرتضی انصاری حاضر شد . شیخ افزون بر استادان و دانشمندان یاد شده از محضر بزرگان دیگر چون: حاج ملا علی کنی، حاج میرزا محمد حسن شیرازی، سید مهدی قزوینی، میر محمد هاشم خوانساری بهره ها برد .

علامه نوری سه بار به حج رفت و دو سه بار دیگر از عراق به مشهد سفر نمود . او مدتی چند در سامرای عراق بود تا این که در سال 1314 هجری قمری به قصد توطن به نجف رفت و سرانجام همان گونه که گذشت در شب بیست و هفتم جمادی الاخری، سالروز رحلت امام هادی علیه السلام به رحمت ایزدی پیوست و در صحن مطهر امام علی علیه السلام در ایوان سوم از ایوانهای شرقی باب القبله به خاک سپرده شد .

محدث نوری که در حسن محاضره، سرعت کتابت، کثرت حافظه، شدت عبادت و موثق بودن در حدیث و زهد شهره بود، شاگردان بسیاری تربیت نمود و از مشایخ اجازه افرادی چون علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی، صاحب الذریعه و حاج شیخ عباس قمی دارنده آثار ارزشمند به شمار می آید .

### آثار علامه نوری

برخی از آثار او عبارتند از البدر المشعشع فی ذریة موسى المبرقع؛ تحفة الزائر؛ جنة الماوی فی من فاز بقاء الحجة «عج» فی الغیبة الکبری؛ حاشیه بر منتهی المقال ابو علی در رجال؛ دارالسلام فی ما يتعلق بالرؤیا و المنام؛ سلامة المرصاد (به فارسی)؛ شاخه طوبی؛ الصحیفة الثانیة العلویة؛ الصحیفة الرابعة السجادیة؛ الفیض القدسی فی احوال العلامة المجلسی؛ کشف الاستار عن وجه الامام الغائب عن الابصار عجل الله فرجه؛ کلمه طیبیه؛ لؤلؤ و مرجان در شرط پله اول و دوم روضه خوانان؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ معالم العبرة فی استدراک البحار السابغ عشر؛ مواقع النجوم؛ رساله میزان السماء فی تعیین مولد خاتم الانبیاء (به فارسی)؛ رساله مختصر به فارسی در موالید الائمة علیهم السلام؛ النجم الثاقب فی احوال الامام الغائب «عج» (به فارسی)؛ نفس

#### مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل

این کتاب که به اختصار به مستدرک نیز معروف است یکی از آثار حدیثی مهم شیعه و جزء کتابهای چهارگانه متاخر است که علامه نوری اخبار و احادیثی اصولی و آثاری را که در دسترس شیخ حر عاملی نبوده و در وسائل الشیعه یاد نگردیده است به ترتیب فقهی ابواب وسائل الشیعه گرد آورده است و آن را مستدرک الوسائل . . . نامیده که نگارش آن در سال 1319 ق و در سه مجلد بزرگ به پایان رسیده است .

مشخصات مستدرک الوسائل بدین گونه است:

جلد اول: 2011 باب، 8865 حدیث؛

جلد دوم: 2052 باب، 9819 حدیث؛

جلد سوم: 1363 باب، 4830 حدیث .

بخش اعظم این کتاب با عنوان خاتمه مستدرک در برگیرنده شرح حال و تراجم احوال برخی از علمای حدیثی امامیه و مشایخ اجازه و روایت مؤلف می باشد . این کتاب جامع حدیثی ارزشمند که در واقع تکمله و تتمه وسائل الشیعه است بیش از 23000 حدیث در بردارد .

پی نوشت ها :

- (1) تنقیح المقال، ج 3، ص 79؛ اعیان الشیعه، ج 10، ص 99؛ معجم رجال الحدیث، ج 18، ص 50 .
- (2) این اصطلاح، یکی از اصطلاحهای معنوی و عرفانی حوزوی می باشد که در آن روزگار بالاترین القاب معنوی رایج در میان حوزویان بوده است .
- (3) روضات الجنات، خوانساری، ج 6، ص 116؛ اصول کافی، ج 1، مقدمه، چاپ دارالکتب، ص 25 .  
حسین علی محفوظ در مقدمه کتاب اصول کافی خاطر نشان می کند که: و یعتقد بعض العلماء انه عرض علی القائم صلوات الله علیه، فاستحسنه و قال: کاف لشیعتنا (کافی، ج 1 مقدمه، ص 25).
- شاید نظر بعضی از افراد که در صحت این کلام تردید داشته اند بر این مبنا استوار باشد که مثلاً کلینی چگونه به محضر امام «عج» بار یافته است . لکن حقیقت امر آن است که او چون معاصر با نواب اربعه آن حضرت بود، از طریق ایشان، آن را به امام «عج» عرضه داشته است، نه آنکه خود به گونه مستقیم آن را ارائه داده باشد .
- (4) اصول کافی، ج 1، قسمت مقدمه، ص 27 .
- (5) مرآت العقول، مجلسی، ج 1، ص 3 .
- (6) تصحیح الاعتقاد، شیخ مفید، ص 27 .
- (7) روضات الجنات، ج 6، ص 132؛ اعیان الشیعه، ج 10، ص 24؛ معجم رجال الحدیث، ج 16، ص 316، ص 226 .
- (8) قصص العلماء، ص 312؛ اعیان الشیعه، ج 9، ص 167؛ معجم رجال الحدیث، ج 15، ص 243 - 247 .
- (9) قصص العلماء، ص 125؛ اعیان الشیعه، ج 9، ص 167 .

